

Ігар Кузняцоў
(Мінск)

Палітычныя рэпрэсіі ў Беларусі ў 1939-1941 гадах

Першая хвалья масавых рэпрэсій супраць свайго народа, пачатая ў канцы 20-х гадоў, працягвалася амаль да сярэдзіны 30-х гадоў. За гэты перыяд у нашай рэспубліцы было рэпрэсавана звыш 46 тысяч чалавек, звыш 13 тысяч былі расстраляны¹. Затым настала кароткая перадышка перад „рашаючым штурмам”. У нетрах сістэмы ішла падрыхтоўка да 1937-1938 гадоў.

Гэтыя гады сталі самымі трагічнымі ў савецкай гісторыі беларускага народа. Яны сталі перыядам найбольшага маштабу рэпрэсій. Як сведчыць статыстыка за чарговую пяцігодку, у 1935-1940 гг. у Беларусі было рэпрэсавана звыш 480 тысяч чалавек, з якіх больш як 50 тысяч былі расстраляны². Здавалася, што ў гэты час уся партыйна-дзяржаўная машина працавала толькі ў адным накірунку. Становішча ў краіне абвастралася з кожным днём.

У студзені 1937 года ў Маскве адбыўся гучны працэс па справе „паралельнага антysавецкага трацкісцкага цэнтра”. Яго суправаджала шырокая пропагандысцкая кампанія. Гэты працэс паклаў пачатак кампаніі па „ліквідацыі трацкісцкіх і другіх двурушнікаў” па ўсёй краіне, якая стала чарговым этапам масавага генацыду 1937-1938 гадоў.

Масла ў агонь падліў лютайска-сакавікі (1937 г.) пленум ЦК ВКП(б) і выступленне на ім І. В. Сталіна. Адразу ж пасля яго заканчэння рашэнні партыі ў жыццё пачалі прыводзіць і на месцах.

¹ У. І. Адамушка, *Палітычныя рэпрэсіі 20-50-х гадоў на Беларусі*, Мінск 1994, с. 44.

² Па падліках аўтара па дакументах Дзяржжаўнага архіва Расійскай Федэрациі (далей: ГАРФ), ф. 1432-1435.

З гэтай нагоды ў Мінску 14-18 сакавіка праходзіў XIII пленум ЦК КП(б)Б. Выступаючы з дакладам аб выніках работы пленума ЦК ВКП(б), другі сакратар ЦК Д. І. Валковіч, у прыватнасці, адзначыў:

„Тов. Сталін учил нас, что нам нужна мощная, сильная диктатура рабочего класса для того, чтобы развеять в прах остатки умирающих классов и разбить всю их махинацию”.

У тон яму было і выступление старшыні СНК БССР Н. М. Галадзе, у якога былі свае погляды на барацьбу са шкодніцтвам:

„Тов. Сталін также говорил, что нужно разбить гнилую теорию о том, что будто бы тот, кто может строить хорошо, тот не может вредить. Эта теория гнилая. Враг-вредитель, вредя нашему делу, должен делать что-нибудь и хорошее, иначе врага-вредителя, если он не будет делать что-нибудь хорошее, быстро разоблачат. Он должен беречь себя для решающего момента. (...) Прежде всего, товарищи, мы должны глубоко уяснить, что вредители проводили свою подрывную диверсантскую работу не только в решающих отраслях народного хозяйства (оборонной промышленности, химии, топливе, угле и т.д.), они работали всюду, не пренебрегали вредительством нигде, в том числе и у нас, в Белоруссии. (...) Мы еще не приступили (я прошу земельных работников это принять к сведению) искать вредителей в сельском хозяйстве. Мы ищем их в промышленности, на культурном фронте, на фронте идеологическом, но очень мало обращаем внимания на разоблачение вредителей в сельском хозяйстве, как будто там все благополучно. Я специально обращаю внимание членов пленума на то, что основной метод вредительства на данном участке времени — это метод вызывания недовольства масс, восстановления масс против партии, против нашего государства”.

І далей:

„Все надеемся на органы безопасности, на НКВД. Это позор для коммунистов, работающих на хозяйственной работе, для нас, руководящих хозяйством, позор самый настоящий, и мы из этого обязаны сделать вывод: Наркомвнудел — Наркомвнуделом, это всем известно, что НКВД стоит на страже нашего государства, но мы обязаны помочь Наркомвнуделу и помнить лозунг, что каждый коммунист должен быть одновременно чекистом, и врага, который замаскировался и пролез под бок, надо разоблачать, не ожидая от НКВД материалов. Это обязанность каждого коммуниста-хозяйственника, каждого коммуниста, работающего на хозяйстве, — на конкретных фактах замечать, где действует рука врага, и передавать, если сами не в силах разоблачать, органам НКВД”³.

³ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей: НАРБ), Ф, воп. 20, спр. 148, л. 35.

На гэтым жа пленуме спецыяльна разглядалася пытанне аб „лепельскай справе”. Кіратка пра яе сутнасць:

Пры правядзенні студзенёўскага перанісу насельніцтва 1937 года ў 53 гаспадарках Лепельскага раёна аднаасобнікі адмовіліся адказваць на пытанні перапісчыкаў. Якія толькі заходы не рабіліся, каб яны назвалі неабходныя біографічныя даныя, яны ўсё роўна маўчалі, як вады ў рот набраўшы. За гэта іх празвалі „маўчунамі”. Як высветлілася потым, маўчалі яны не проста так. Падатковая палітыка давяла іх да крайняга адчаю. За несвоечасовую выплату падаткаў мясцовыя ўлады забіралі ўсё: ураджай, жывёлу, маё масць.

Усяго па Лепельскім раёне былі ўстаноўлены 143 выпадкі незаконнай канфіскацыі маё масці. Даведзеныя да адчаю, людзі знайшли сваю форму пратэсту. Аб сітуацыі ў Лепельскім раёне стала вядома ў Маскве. Даследаваць справу прыязджаў у Беларусь нават загадчык сельскагаспадарчага аддзела ЦК ВКП(б) Я. А. Якаўлеў (Эпштэйн). Спісалі ж яе таксама на „ворагаў народа”. Абвінавачаны ў „лепельскім працэсе” былы старшыня райвыканкама Сямашка „прызнаўся” ў тым, „что он являлся участником антисоветской организации и что все вскрытие в Лепельском районе нарушения советского закона и перегибы в деревне есть результат антисоветской работы, которую он проводил вместе с другими участниками антисоветской организации в Лепельском районе по созданию центра правых в Белоруссии”⁴.

З паказанням Сямашкі:

„По заданию Голодеда я, будучи председателем Лепельского райисполкома, проводил там активную антисоветскую работу, что вызвалось в обложении трудящихся крестьян непосильными налогами и заготовками, применении массовых незаконных репрессий на селе по отношению к трудящимся крестьянам и проведении ряда вредительских мероприятий по подрыву экономической мощи колхозов и совхозов (...). Все это делалось мною сознательно — с целью вызова недовольства со стороны трудящихся крестьян политикой партии и Советского правительства, так как данные нами заготовительные обязательства крестьянам были явно преувеличены и во много раз превышали наличный у крестьян урожай”⁵.

„Лепельская справа” дала штуршок для пастаноўкі пытання аб перагібах у адносінах да селяніна. Такія ж парушэнні былі выкрыты ў Слуцкім і Тураўскім раёнах. Аб гэтым ішла размова на пленуме 17-18 сакавіка. Два дні было прысвечана разглядзу гэтых падзеяў. Прыядзем толькі некаторыя фрагменты з даклада М. М. Галадзеда:

⁴ Там жа, воп. 21, спр. 1410, л. 59.

⁵ Там жа, воп. 20, спр. 149, л. 63-64.

„Местные власти суд устроили, а потом председатель РИКа с секретарем решили репрессию провести.

(...) Раз единоличники, есть инструкция, лупи. Есть что, нет ничего, продавай хату или половину разбирай.

(...) Наадминистрировали мы в этих районах, допустили перегибы, и как раз в области налоговых платежей и исправления этих перегибов у нас не сопровождались выполнением государственных законов по государственным платежам”.

Закончыўся пленум „праграмнай прамовай” В. Ф. Шаранговіча, які быў абраны тут першым сакратаром ЦК КП(б)Б. І яна адпавядала духу часу:

„Во всей ВКП(б) вскрыто довольно большое количество всяких троцкистов, вредителей, шпионов (...). Я не думаю, товарищи, чтобы троцкисты, вся эта диверсионная и шпионская сволочь нашу Белоруссию оставили в стороне. (*Голоса*: „Правильно“). Я думаю, что вся эта сволочь здесь, в Белоруссии, себя конспирирует больше для того, чтобы в наиболее ответственный для нас период строить нам какие только сможет пакости”⁶.

І вінаваців гэтых людзей вельмі цяжка. Многія з іх шчыра верылі, што гэта так на самай справе. Яны былі людзьмі сваёй эпохі і ведалі, ці здагадваліся, хто сапраўдны дырыжор. Але пасправуй узяць не ту юту ноту...

Беларусь у гэты час ахапіла істэрыя падазронасці і недаверу. Складвалася ўражанне, што яна быццам бы была нашпігавана рознага роду „шпіёнамі, шкоднікамі, контррэвалюцыянарамі і другімі сацыяльна шкоднымі элементамі”.

Паказальным у гэтым накірунку стаў XVI З’езд КП(б)Б, які адбыўся 10-19 чэрвеня 1937 года ў Мінску. З першай да апошняй хвіліны ён быў прасякнуты духам падазронасці, заклікамі да барацьбы з „ворагамі народа” і павышэння польнасці. Усе больш за 70 чалавек, якія выступілі на з’ездзе, не абышлі і тэму „пошуку і выкryцця ворагаў народа”⁷.

З’езд запэўнівае ЦК ВКП(б) і правадыра партыі таварыша Сталіна, што „бальшавікі Беларусі бязлігасна разгромяць трацкісцкіх, зіноўеўскіх, бухарынскіх, нацыянал-фашистскіх шпіёнаў, шкоднікаў, тэрарыстаў — агентаў германа-японскага і польскага фашизму. Лютых ворагаў народа, прадаўшых радзіму агентам замежных разведак, мы будзем знішчаць, як шалёных сабак. Уся КП(б)Б ажажа ў гэтай справе штодзённую дапамогу органам НКУС на чале з іх баявым кіраўніком тав. Яжовым”.

⁶ Там жа, л. 156.

⁷ Там жа, воп. 2, спр. 135-139.

А կрыху больш чым праз месяц, 29 ліпеня 1937 года, III пленум ЦК КП(б)Б падвёў вынікі „работы” Г. М. Маленкова і Я. А. Якаўлева (Эпштэйна) па „выкрыцці” ў Беларусі „ворагаў народа” сярод партыйных і савецкіх работнікаў, бышчам бы завербаваных замежнай разведкай. Дзесяткі іх былі ў выніку „работы”, праведзенай цэнтрам, вызвалены ад займаемых пасад, выключаны з партыі, а затым і рэпрэсаваны.

Напярэдадні пленума загадчык аддзела ЦК ВКП(б) Я. А. Якаўлেў пабываў у Слуцкім раёне. Гэтага аказалася дастаткова, каб не-пасрэдна на пленуме быў выключаны са складу членаў ЦК КП(б)Б і „аднадушна” выключаны з партыі старшыня Слуцкага райвыканкама, член ЦК КП(б)Б К. Н. Жолудаў.

Пасля невялікай колькасці выступленняў членаў ЦК КП(б)Б, якія ўвесь час перабіваліся рэплікамі Г. М. Маленкова і Я. А. Якаўлева, па прапанове таго ж Я. А. Якаўлева была „аднаголосна” прынята рэзоляцыя пленума, зачытана я ім жа, як відаць, падрыхтаваная яшчэ ў Маскве і санкцыя ніраваная „генеральным”. Прывядзем фрагменты гэтага дакумента:

„Совершенно секретно

РЕЗОЛЮЦИЯ ПЛЕНУМА ЦК КП(б)Б ПО ДОКЛАДУ ЧЛЕНА ЦК ВКП(б) ТОВ. ЯКОВЛЕВА О РЕШЕНИИ ЦК ВКП(б) ПО ВОПРОСУ О РУКОВОДСТВЕ ЦК КП(б) БЕЛОРУССИИ от 29.07.1937 г.

1. Одобрить целиком и полностью решение ЦК ВКП(б) от 27.VII.1937 г. по вопросу о руководстве ЦК КП(б)Б. Признать совершенно правильным, что решением ЦК ВКП(б) первый секретарь ЦК КП(б)Б Шарангович, равно как и второй секретарь Денискевич и НКЗ БССР Низовцев, не только не выполнившие, но даже и не приступившие к выполнению поручения ЦК ВКП(б) о ликвидации последствий вредительства банды польских шпионов, не приступившие к ликвидации совхозов, созданных вредителями на крестьянских землях по приказу польской разведки, а также не предоставившие колхозникам принадлежавшие им по закону приусадебные участки, — сняты ВКП(б) с работы, и дело о них, как о врагах народа, передано в НКВД.

2. Предложить всем партийным организациям во главу своей работы поставить:

а) быструю и решительную ликвидацию последствий вредительства польских шпионов Голодеда, Шаранговича, Бенека, Червякова и др. и их фашистско-шпионской банды;

б) разгром до конца польских шпионов, вредителей и диверсантов”⁸.

⁸ Там жа, воп. 20, спр. 161, л. 158-159.

Не адстваў ад старэйшага брата і малодшы — Ленінскі камсамол. У справаздачным дакладзе XII з'езда ЛКСМБ, які праходзіў 17-24 кастрычніка 1937 года, выконваючы абавязкі першага сакратара ЦК ЛКСМБ (першы сакратар ЦК ЛКСМБ А. В. Аугстайціс быў рэпрэсаваны ўжо ў жніўні 1937 г.) С. Н. Ялугін адзначаў:

„Мы праявілі палітычную бесклапотнасць, праглядзелі формы і метады работы ворагаў у камсамоле. А новыя метады ворагаў, галоўны іх сродак — маральна-бытавое разлажэнне праз п'янкі і гулянкі (...). Ворагі народа накроўвалі свае стрэлы на развал палітычнага выхавання моладзі, на засмечванне камсамольскіх арганізацый, на засмечванне нашых кіруючых кадраў камсамола. Гэтыя трацкісцка-бухарынскія бандыты, тэрарысты, фашисты і шпіёны ставілі перад сабой асноўную мэту — рэстаўрацыю капіталізму ў нашай краіне. Яны імкнуліся супрацьпаставіць камсамол партыі. Трацкісцка-бухарынскія вырадкі перапляліся і самкнуліся з нацдэмамі, з германа-польскімі шпіёнамі і тэрарыстамі, якія імкнуліся адараць нашу шчаслівую Савецкую Беларусь, неадлучную частку вялікай сацыялістычнай дзяржавы, і аддаць яе пад пяту панам. Але ім гэта не ўдалося. Задача нашага з'езда заключаецца ў tym, каб у новы склад ЦК выбраць людзей палітычна ўстойлівых, правераных, а галоўнае, умеючых весці барацьбу з ворагамі народа, адданых справе партыі Леніна-Сталіна (*бурныя апладысменты*)”⁹.

Махавік рэпрэсій набіраў абароты. Так, напрыклад, у адпаведнасці з аператыўным загадам народнага камісара ўнутраных спраў М. Яжова ад 30 ліпеня 1937 года № 00447 5 жніўня ва ўсіх рэспубліках, краях і абласцях пачалася аперацыя па „планавым” рэпрэсаванні былых кулакоў, актыўных антысавецкіх элементаў. Праўда, каб быць чыстымі перад сваім сумленнем, да іх далучылі і крымінальных злачынцаў. На аперацыю адводзілася 4 месяцы. Планавалася закончыць яе да 20-й гадавіны Вялікага Кастрычніка. Чатыры месяцы людзей катаўвалі, расстрэльвалі, ліліся слёзы людскія, а 7 кастрычніка 1937 года ў рэпрадуктарах гучала: „Я такой другой страны не знаю, где так вольно дышит человек”, а бацька Сталін адзначаў: „Жыць стала лепей, жыць стала весялей”.

У якоўскім загадзе было распісаны ўсё: і якія кантынгенты падлягаюць рэпрэсаванню, і якія меры пакарання да іх належала прымяніць, і да якой катэгорыі каго аднесці, а таксама былі вызначаны парадак вядзення следства і прывядзення прыгавораў у выкананне, арганізацыя работы „троек”, кіраўніцтва аперацыяй, спраўдзача па выніках аперацыі.

⁹ „Чырвоная змена”, 04.06.1990.

Хто ж па жаданні „слуг народа” быў залічаны ў разрад „ворагаў народа”? Звернемся да дакумента:

„При организации и проведении операций руководствоваться следующим;

I. Контингенты, подлежащие репрессии:

1. Бывшие кулаки, вернувшиеся после отбытия наказания и продолжающие вести активную антисоветскую подрывную деятельность.

2. Бывшие кулаки, бежавшие из лагерей или трудпоселков, а также кулаки, скрывшиеся от раскулачивания, которые ведут антисоветскую деятельность.

3. Бывшие кулаки и социально опасные элементы, состоявшие в повстанческих, фашистских, террористических и бандитских формированиях, отбывшие наказание, скрывшиеся от репрессий или бежавшие из мест заключения и возобновившие свою антисоветскую преступную деятельность.

4. Члены антисоветских партий (эсеры, грузмеки, муссава-тисты, иттихадисты и дашнаки), бывшие белые, жандармы, чиновники, каратели, бандиты, бандпособники, перевправщики, реэмигранты, скрывшиеся от репрессий, бежавшие из мест заключения и продолжающие вести активную антисоветскую деятельность.

5. Изобличенные следствием и проверенными агентурными материалами наиболее враждебные и активные участники ликвидируемых сейчас казачье-белогвардейских повстанческих организаций, фашистских, террористических и шпионско-диверсионных контрреволюционных формирований.

Репрессированию подлежат также элементы этой категории, содержащиеся в данное время под стражей, следствие по делам которых закончено, но дела еще судебными органами не рассмотрены.

6. Наиболее активные антисоветские элементы из бывших кулаков, карателей, бандитов, белых, сектантских активистов, церковников и прочих, которые содержатся сейчас в тюрьмах, лагерях, трудовых поселках и колониях и продолжают вести там активную антисоветскую подрывную работу.

7. Уголовники (бандиты, грабители, воры-рецидивисты, контрабандисты-профессионалы, аферисты-рецидивисты, скотоконокрады), ведущие преступную деятельность и связанные с преступной средой.

Репрессированию подлежат также элементы этой категории, которые содержатся в данное время под стражей, следствие по делам которых закончено, но дела еще судебными органами не рассмотрены.

8. Уголовные элементы, находящиеся в лагерях и трудпоселках и ведущие в них преступную деятельность.

9. Репрессии подлежат все перечисленные выше контингенты, находящиеся в данный момент в деревне — в колхозах, совхозах, сельскохозяйственных предприятиях и в городе — на промышленных и торговых предприятиях, транспорте, в советских учреждениях и на строительстве.

II. О мерах наказания репрессиуемым и количестве подлежащих репрессии:

1. Все репрессиуемые кулаки, уголовники и др. антисоветские элементы разбиваются на две категории;

а) к первой категории относятся все наиболее враждебные из перечисленных выше элементов. Они подлежат немедленному аресту и, по рассмотрении их дел на „тройках”, — расстрелу;

б) ко второй категории относятся все остальные менее активные, но все же враждебные элементы. Они подлежат аресту и заключению в лагеря на срок от 8 до 10 лет, а наиболее опасные из них — заключению на те же сроки в тюрьмы по определению „тройки”¹⁰.

Ёс цъ у гэтым дакументе і „паслабленне”. Зацверджаныя лічбы з'яўляліся арыенцировачнымі. Як сведчаць архіўныя дакументы па выкананні гэтага загаду, задача органамі НКУС БССР была выканана з „гонарам” і ў тэрмін — да 20-годдзя Вялікага Каstryчніка. Такія рапарты былі, і не толькі па святочных датах. У 1938 годзе УДБ НКУС БССР рапартавала ў ЦК КП(б)Б аб ліквідацыі антысавецкага подполья ў Беларусі ў 1937-1938 гг.

„Справка УГБ НКВД БССР „Итоги разгрома антисоветского подполья в БССР” (по материалам следствия 1937-1938 годов по линии 4-го отдела УГБ НКВД БССР).

Создание объединенного антисоветского подполья в Белоруссии (1930-31 гг.). Диверсионно-вредительская, шпионская и повстанческая работа в Белоруссии на протяжении последних лет.

Следствие по ликвидированному в Белоруссии в 1937-38 гг. антисоветскому подполью показало блокировку всех антисоветских организаций и групп в борьбе против Коммунистической партии и советского правительства.

Уже в 1930-31 гг. троцкисты, правые, националисты, эсеры, бундовцы, меньшевики, сионисты, поляки, церковники и сектанты в своей борьбе против нас слились воедино и имели свой объединенный антисоветский центр, руководившийся польскими, немецкими и латвийскими разведывательными органами.

Объединение антисоветских сил в борьбе против советской власти было настолько тесным, что подчас трудно различить, где кончается троцкистское подполье и где начинается национал-фашист-

¹⁰ Без грифа „секретно”, Мінск 1996, с. 42.

ская или правая организация. Методы и формы их антисоветской работы стали также одинаково наглыми и подлыми. Все они действовали по заданиям фашистских государств методами террора, шпионажа, диверсии, вредительства и повстанчества.

Всего по БССР арестовано и разоблачено в 1937-1938 гг. 2570 участников объединенного антисоветского подполья, из них: троцкистов и зиновьевцев — 376 человек, правых — 177, национал-фашистов — 138, эсеров — 585, бундовцев — 198, меньшевиков — 7, сионистов — 27, церковников и сектантов — 1015, клерикалов — 57.

Значительное число арестованных участников антисоветского подполья работало: в центральных правительственные и партийных учреждениях — в ЦК КП(б)Б и ЦК ЛКСМБ — 23, в ЦИК и Совнаркоме — 16. Арестовано и разоблачено наркомов и их заместителей — 40 человек, секретарей окружных комитетов, городских комитетов и райкомов КП(б)Б — 24 человека, председателей окрисполкомов, горсоветов и РИК — 20 человек, руководящих работников советского и хозяйственного аппаратов — 179, академиков и научных работников Академии наук — 25, преподавателей вузов — 41, писателей и литературных работников — 20 человек¹¹.

Як відаць далей з гэтага дакумента, у Беларусі ў 1937-1938 гг. былі раскрыты: антысавецкае трацкісцкае падполле, антысавецкая арганізацыя правых, нацыянал-фашысцкае падполле, антысавецкае эзраўскае падполле, антысавецкае бундаўска-сяніцкае падполле, царкоўна-сектанцкае падполле, блок з „польскай арганізацыяй вайсковой”¹¹.

Другім на кірункам дзеянасці органа наў НКУС пасля „падпольных арганізацый” было выяўленне замежнай агентуры. Аб гэтым сведчыць вельмі цікавы дакумент, які захоўваецца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь. Прывядзем яго поўнасцю:

„Об итогах операции по польской, немецкой и латвийской агентуре в БССР, проводившейся в период август 1937 г. — сентябрь 1938 г. на основе приказов НКВД СССР.

Итоги операции по польской агентуре:

1. Всего арестовано польских шпионов, диверсантов и участников повстанческих организаций — 21 407 чел.

Из общего количества было арестовано за время:

- а) с 24.VIII.1937 по 1.I.1938 — 12 052,
- б) с 1.I.1938 по 1.IV.1938 — 3689,
- в) с 1.VI.1938 по 1.X.1938 — 5666.

2. В процессе проведения операции по польской агентуре было освобождено за недоказанностью — 451.

¹¹ У. I. Адамушка, *Палітычныя рэпрэсіі 20-50-х гадоў на Беларусі*, Мінск 1994, с. 54.

3. По этой операции было изъято и разоблачено:

Перебежчиков из Польши — 3088; польских легионеров — 894; политэмигрантов — 468.

Бывших контрабандистов, лично бывших в Польше, — 1024. Бывших членов польских политических партий — 94.

4. Следствием вскрыто и ликвидировано:

а) шпионских резидентур — 467,

б) шпионов — 13 042,

в) диверсантов — 2679,

г) разоблачено повстанцев и участников „ПОВ” — 4425. Повстанцы были объединены в 522 повстанческие группы, которые входили в 11 разветвленных повстанческих организаций.

д) контрреволюционного националистического актива польских колоний — 575 чел.

5. Национальный состав арестованных характеризуется следующими данными;

Поляков — 9196 чел.

Белорусов — 10 120,

Евреев (из этого числа подавляющее большинство евреев являются польскими евреями — политэмигранты и польские перебежчики) — 1059,

Русских — 383,

Украинцев — 181,

Немцев — 105,

Латышей — 122,

Литовцев — 133,

Прочих — 110.

6. Социально-политическое лицо арестованных характеризуется следующими данными двух этапов операции:

1-й этап (за время с 1.VIII.1937 г. по 1.III.1938 г.):

1) Из 3593 колхозников — польских перебежчиков, политэмигрантов, бывших полицейских, польлегионеров и т.д. — 30 прац.,

2) Из 1716 рабочих соответствующих категорий — 45 прац.,

3) Из 685 единоличников соответствующих категорий — тоже 45 прац.,

4) Из 2837 служащих категорий — 48 прац..

2-й этап (за время с 1.VI по 1.IX.1938 г.):

1) Из числа 1556 колхозников — 1033 чел., или 68 прац. являются перебежчиками, польлегионерами, служившими в польской и белой армиях, бывшими бандитами, контрабандистами и т.д.

2) Из 326 рабочих соответствующих категорий — 73 прац.,

3) Из 1017 служащих соответствующих категорий — 58 прац.,

4) Кроме того, из 5666 арестованных за этот период — 1669 являются кулаками.

7. За период времени с 1-го июля 1938 г. возвращено в периферийные органы доследования — 996 чел.

По немецкой операции:

1. Арестовано за время операции — 563 чел.

2. Вскрыто и ликвидировано:

а) Диверсионно-повстанческих групп — 29, с количеством участников — 328 чел.

б) Консультских связей и одиночек шпионов — 224 чел.

в) Шпионских групп — 18, с количеством участников — 102 чел.

3. Из общего количества арестованных по немецкой линии 563 чел. немцев — 428.

По латвийской операции;

1. Арестовано за все время операции — 1459 чел.

2. Из общего количества репрессированных по национальному составу:

Латышей — 1089,

Белорусов — 203,

Поляков — 56,

Евреев — 41,

Литовцев — 33,

Русских — 16,

Украинцев — 2,

Немцев — 7,

Эстонцев — 8,

Прочих — 4.

3. По окраскам:

Перебежчиков — 120,

Дезертиров латармии — 14,

Политэмигрантов — 15,

Бывших контрабандистов — 146,

Бывших бандитов — 27,

Кулаков — 240.

4. В результате операции удалось ликвидировать:

Шпионских резидентур — 43, с количеством участников — 247.

Консультских связей — 150. Диверсионно-повстанческих групп — 48, с количеством участников — 479.

Контрреволюционных, националистических, фашистских формирований — 5, с числом участников — 283. Шпионов-одиночек — 275. Нац.-контрреволюц. актив — 25.

Результаты рассмотрения следственных дел в НКВД СССР и на Особой тройке НКВД БССР:

1. Из числа арестованных — 15 747 чел. осуждено до 1-го июня 1938 г. решением Народного Комиссариата Внутренних Дел СССР и Прокуратуры Союза по 1-й категории — 14 037 чел.

2. Из общего количества дел, рассмотренных Особой тройкой НКВД БССР — 6770, осуждено по 1-й категории — 4650. Помимо этого не допущено на рассмотрение тройки и возвращено пересмотрю органам 196 следственных дел.

Зам. нач. 3-го отдела УГБ НКВД ст. лейтенант гос. безопасности (Ларин)

12 декабря 1938 г. г. Минск¹².

Такіх „контррэвалюцыйных, шпёнскіх, шкодніцкіх арганізацый” у 30-х гадах было „раскрыта” вельмі многа:

Польска арганізацыя вайскова (ПАВ);

Антыхавецкая дыверсійна-тэрарыстычна арганізацыя правых;

Антыхавецкая бундаўская арганізацыя;

Антыхавецкая тэрарыстычна нацыянал-фашысцкая арганізацыя;

Контррэвалюцыйная паўстанцкая нацыяналістычна польская арганізацыя;

Антыхавецкая нацыяналістычна арганізацыя „БНС” („Беларуская нацыянальная самапомач”);

Польская нацыяналістычна арганізацыя „Пулка Пілсудскага”;

Эсэраўская шпёнска-паўстанцкая арганізацыя;

Контррэвалюцыйная арганізацыя „Бунд”;

Сіяніцкая контррэвалюцыйная арганізацыя „Левы Гехалуц”;

Сіяніцкая маладзёжная арганізацыя „ЦСЮФ”;

Контррэвалюцыйная арганізацыя „Працоўная сялянская партыя”;

Контррэвалюцыйная антыхавецкая арганізацыя „Беларускае аддзяленне сялянскага бюро меншавікоў”;

Антыхавецкая тэрарыстычна арганізацыя „СБЗВБ”;

Контррэвалюцыйная трацкіцкая арганізацыя;

Антыхавецкая тэрарыстычна арганізацыя;

Контррэвалюцыйная арганізацыя „Культурная дапамога вёсцы”;

Контррэвалюцыйная латышская арганізацыя.

Шырокі спектр абвінавачванняў. Чаго толькі не было прыдумана! Людзей прыцягвалі да адказнасці:

— як удзельнікаў антыхавецкай дыверсійна-тэрарыстычнай арганізацыі;

— як агентаў польской разведкі;

— як членаў розных контррэвалюцыйных арганізацый;

¹² НАРБ, ф. 4, воп. 21, спр. 1397, л. 19-24.

- як сацыяльна небяспечных элементаў;
- за антысавецкую агітацыю;
- за сувязь з польскай (нямецкай, латышскай) разведкай;
- за шпіяж на карысць Польшчы і другіх дзяржаў, нават Японіі;
- за контэррэвалюцыйную дзейнасць;
- за прыналежнасць да антысавецкай групы;
- за правядзенне дыверсійнай дзейнасці;
- за распаўсюджванне контэррэвалюцыйных, праvakацийных чутак;
- як члена сям'і „ворага народа”;
- за нелегальны пераход дзяржаўнай граніцы.

У архіёна-следчых справах на грамадзян, рэпрэсаваных у 1937-1938 гадах, няціжка заўважыць, што следства па іх праводзілася паскорана і спрошчана. Усе яны, разглядаемыя „тройкамі”, вельмі аднатыпныя. У справаводстве да справы далучаліся: ордэр на арышт, пратакол вобыску, матэрыялы, канфіскаваныя пры вобыску, асабістыя дакументы, анкета арыштаванага, агентурна-ўліковы матэрыял, пратакол допыту і кароткае абвінаваўчае заключэнне. На прыгавораных да вышэйшай меры пакарання яшчэ прыкладваліся звесткі аб прывядзенні прыгавору ў выкананне. На аснове такої фармальна сабранай справы вяршыліся людскія лёсы.

Як сведчыць афіцыйная статыстыка, у СССР па цярпела ад рэпрэсій 20 тысяч супрацоўнікаў органаў НКУС. Яжовы знішчалі ягодаў, беры яжовых, а таксама кожны з іх сам сябе, а ўсіх іх пасобку — сістэма. Не абмінуў лёс і тых, хто арганізоўваў і „прыводзіў у жыццё” масавы палітычны тэрор у Беларусі — старшынь беларускіх АДПУ — НКУС М. Д. Бермана, Л. М. Закоўскага, І. М. Ляглеўскага, А. А. Наседкіна, Ф. Я. Рапапорта, Л. Ф. Цанаву, іх намеснікаў, памочнікаў, оперупаўнаважаных. Усе яны ў розны час былі расстралены ці атрымалі розныя тэрміны пазбаўлення волі.

Правядзенне масавых рэпрэсій у 1937-1941 гадах ажыццяўлялася пад непасрэдным кіраўніцтвам НКУС СССР. Страга фіксіраваны мінімум на арышты даваўся ва ўсе рэспубліканскія і абласцныя, а далей у гарадскія і раённыя аддзелы. Справа даходзіла да того, што ў агульную колькасць людзей, якіх згодна з разнарадкай неабходна было арыштаваць, адразу уключаліся і тыя, каго павінны былі расстраліць. Перавыконваць „норму” дазвалялася, за невыкананне строга каралі. Бытавала практыка, калі арыштаваных тут жа ў пэўным месцы (у лесе, яры, на могілках) расстрэльвалі, а пасля ўжо, даганяючы, афармлялі справу з „прызнаннямі”, пастановамі „тroeck”, „двоек” ці Асобай нарады.

Такія хуткія тэмпы фальсіфікацыі спраў тлумачаща перш за ўсё тым, што працэс вядзення следства быў максімальна спрошчаны. Крымінальная справы, якія павінны былі перадавацца на разгляд несудовых органаў: Асобай нарады НКУС СССР, камкш НКУС і прокурора СССР, — мелі аб’ём не больш чым 25-40 старонак. Для завяршэння крымінальнай справы па абвінавачанні ў контэрэвалюцыйных злачынствах следчы раённага ці гарадскога аддзела НКУС быў абавязаны падрыхтаваць наступныя дакументы: даведку на арышт, ордэр на арышт, пратакол вобыску, анкету арыштаванага, 2-3 пратаколы допыту, абвінаваўчае заключэнне. На складанне гэтых дакументаў затрачвалася 7-10 дзён, прычым матэрыялы следства фальсіфіковаліся па трафарэце адначасова на некалькі чалавек. Гэта давала магчымасць аднаму следчаму за адзін дзень завяршыць у сярэднім 10-15 спраў. Незалежна ад таго, прызнаваўся абвінаваць ў „контэрэвалюцыйным злачынстве” ці не, следчы ў абвінаваўчым заключэнні ўказваў, што арыштаваны признаў сябе віноўным. Пасля зацвярджэння абвінаваўчага заключэння начальнікам гарадскога ці раённага аддзела НКУС матэрыялы с фальсіфіканай справы перадаваліся „для далейшага разгляду”.

З гэтага можна зрабіць наступныя выводы: па-першае, несудовыя органы выносілі ўсе пастановы, у тым ліку і аб вышэйшай меры пакарання, завочна; па-другое, у сувязі з вялікай колькасцю прыцягнутых да крымінальнай адказнасці па арт. 58 КК РСФСР і артыкулах 63-76 КК БССР і паскарэннем працэсу знішчэння грамадзян, па ўзгадненні з НКУС (напрыклад, па тэлефоне, тэлеграфе), абвінавачваемыя спачатку расстрэльваліся, а ўжо потым афармляліся справы. У выпадку вынясення пастановы „тройкі” НКУС аб расстрэле, ён прыводзіўся адразу ж, не пазней 10 дзён з дня вынясення. Пасля выканання прыгавору радавымі супрацоўнікамі НКУС складаліся выпискі з актаў, якія разам з пастановай падшываліся ў справу.

У 30-я гады рэпрэсіі актыўна праводзіліся і ў адносінах да сваякоў асужданых. У сувязі з гэтым народны камісар юстыцыі СССР 16 студзеня 1938 года падпісаў загад „Аб недапушчальнасці звольнення з работы асоб па матывах сваяцкіх сувязей з арыштаванымі за контэрэвалюцыйныя злачынствы” і ўжо на 1 студзеня 1939 года былі перагляданы справы ў адносінах да 1 175 998 чалавек, асужданых у 1936-1937 гадах. Устанавіць колькасць людзей, рэпрэсаваных за контэрэвалюцыйныя злачынствы сваякоў, немагчыма, тады што гэтая катэгорыя асужданых да 1942 года ў судовай статыстыцы не ўлічівалася.

Гэта пацвярджаюць і звесткі КДБ СССР аб тым, што за час з 1942 па 1956 гады судовымі органамі і Асобай нарадай было асуждана

звыш 32 тысяч грамадзян¹³. Зыходзячы з аналізу даных Вярхоўнага Суда СССР, Ваеннае калегія Вярхоўнага Суда СССР, аўтар лічыць, што за перыяд 1937-1939 гадоў гэтая лічба магла перавысіць 1 мільён чалавек. Сярод гэтай катэгорыі асоб былі родныя і блізкія так званых „ворагаў народа”. Дзеці многіх „ворагаў народа” былі змешчаны ў так званыя „дзіцячыя дамы”. Трагічны лёс сваіх бацькоў падзяліў ў тых страшныя гады дзесяткі тысяч іх дачок і сыноў.

Характэрнай асаблівасцю дзеянасці рэпрэсійных органаў у 1937-1940 гадах было і тое, што пасля заканчэння тэрміну зняволення вязні не выходзілі на доўгачаканую волю. У канцы 1937 — пачатку 1938 гадоў па лагерах НКУС працацілася хваля адкрытага масавага тэрору: па абвінавачванні ў сабатажы, падрыхтоўцы паўстанняў, антысавецкай агітацыі па разнарадцы, атрыманай з НКУС СССР, тысячы вязняў былі расстрэляны без суда і следства. Спеціяльныя камісіі, лагерныя суды прыгаварылі да расстрэлу і да новых тэрмінаў пазбаўлення волі практична ўсіх асуджаных па арт. 58, якія атрымалі пяці- і дзесяцігадовыя тэрміны яшчэ ў пачатку і сярэдзіне 30-х гадоў.

Устанавіць нават прыблізную колькасць такіх рэпрэсаваных сэння немагчыма, таму што паўторныя рэпрэсіі ажыццяўляліся не ў рэспубліцы, а ў месцах адбыцця пакарання. Хоць цэлы шэраг дакументаў пацвярджае, што такія звесткі ў рэспубліцы могуць быць. У прыватнасці, яшчэ 20 кастрычніка 1936 года праクурорам рэспублікі, краёў і абласцей быў накіраваны цыркуляр за подпісам НКЮ СССР М. Крыленкі і праクурора СССР А. Вышынскага, у якім указвалася: „Аб прывядзенні ў выкананне прыгавораў аб вышэйшай меры пакарання складаць адпаведныя акты за подпісам праクурора і камендантаў судоў”.

Загад НКУС, Праクурора і НКЮ СССР 00359 ад 10 красавіка 1939 года „Аб накіраванні копіі пастановы, рашэнняў і вяртанні ў органы НКУС паўторна разгледжаных спраў аб контэрревалюцыйных злачынствах” пацвярджае, што „праクуратуры, суды і ваенныя трывбуналы на другі дзень пасля вынесення пастановы, рашэння і прыгавору па ўсіх справах НКУС накіроўваюць копіі гэтых дакументаў у адпаведныя органы НКУС”¹⁴.

У другой палове 1938 года, „стаміўшыся ад правядзення масовак”, махавік рэпрэсій некалькі збавіў абароты і запаволіў свой ход. Але ненадоўга. Не за гарымі ў Беларусі быў верасень 1939-га.

Рэпрэсійная палітыка ўлад з Усходу адразу і ў поўным аб'ёме перамяцілася на Заходнюю Беларусь. У ліку першых падвергліся рэп-

¹³ „Полымя” 1995, № 1, с. 152.

¹⁴ *Канвеер смерці*, Мінск 1997, с. 102.

рэсіям асаднікі — адстаўныя афіцэры і унгэр-афіцэры польскай арміі, якія вызначыліся ў савецка-польскай вайне 1918-1920 гг. і якія былі надзелены зямлёй на заходнебеларускіх і заходнекраінскіх тэрыторыях з мэтай стварэння там трывалай сацыяльна-палітычнай апопры польскай дзяржавы, а таксама работнікі лясной вартавой аховы.

5 снежня 1939 года, у гадавіну сталінскай канстытуцыі, СНК СССР прыняў пастанову аб высяленні гэтай катэгорыі грамадзян у Сібір, Казахстан і другія аддаленныя раёны. На канец 1939 года НКУС БССР было ўзята на ўлік 8000 гаспадарак асаднікаў і работнікаў лясной вартавой аховы з агульной колькасцю 45 409 чалавек¹⁵.

Партыйныя, савецкія, гаспадарчыя і праваахоўныя органы стараванна рыхтаваліся да правядзення „баявых” аперацый па дэпартыі асаднікаў. У снежні 1939 года, за два месяцы да правядзення першага вялікага „перасялення народаў” з заходніх часткі Беларусі, ЦК КП(б)Б ужо ўносіць прапанову аб парадку выкарыстання нерухомай маёмасті, жывёлы і інвентару:

„Москва, Центральный Комитет ВКП(б) —
товарищу Сталину И.В.

Предложение о порядке использования недвижимого имущества выселемых осадников, их скота и инвентаря.

В настоящее время органами НКВД взяты на учет около 5,5 тысячи хозяйств осадников. Эти хозяйства имеют, каждое, как минимум, 35-40 гектаров земли, 3-4 и более лошади, и в очень редких случаях — 2 лошади; 5-6, иногда 10 и более, коров, и в очень редких случаях только 2-3 коровы.

В хозяйствах осадников имеются запасы хлеба, точно подсчитать которые трудно. Однако следует заметить, что во многих хозяйствах осадников имеется хлеб не только этого года, но и стоит в скирдах необмолоченный за 2-3 прошедших года.

В каждом хозяйстве осадника имеются плуги, бороны, веялки, у большинства — сеялки, у многих — молотилки с машинным приводом и другие машины. Почти в каждом хозяйстве имеется, как минимум, один велосипед, многие хозяйства имеют по 2-3 велосипеда и даже мотоциклы.

Хозяйства осадников все расположены на хуторах, имеют много солидных хозяйственных построек: амбары, сараи, конюшни, навесы и большие избы — пятистенки. Некоторое исключение представляют хозяйства осадников, осевших в последние годы, не успевших обустроиться.

Наши предложения о порядке использования недвижимого имущества выселемых осадников, их скота и инвентаря следующие:

¹⁵ НАРБ, ф. 4, воп. 21, спр. 1907, л. 5.

1. Земли осадников (около 200 тысяч гектаров) через Крестьянские комитеты разделить между крестьянами. В районах, прилегающих к нашей бывшей границе с Польшей, помещичьи земли поляками были разданы осадникам. Поэтому раздел помещичьих и монастырских земель не удовлетворил во многих местах крестьян. Крестьяне настроены против осадников и требуют раздела их земли, в ряде случаев сами никого не спрашивая.

2. Мелочно-продуктивный скот осадников (30-40 тысяч голов ориентировочно) раздать бескоровным батракам и беднякам крестьянам.

3. Лошади осадников (15-20 тысяч голов) сильные и упитанные. Много годных для кавалерии и, особенно, для артиллерии. Использовать лошадей осадников необходимо следующим образом: лучших лошадей отобрать для кавалерийских и артиллерийских частей РККА. Наберется 6-7 тысяч. 1000 лошадей для конной милиции Белоруссии; 1000 лошадей для райисполкомов; 1000 для погранвойск, остальные (свыше 10 тысяч) раздать безлошадным батракам и крестьянам-беднякам.

4. Все постройки осадников необходимо перевезти в деревни и восстановить их там, использовав для общественных нужд деревни (школа, сельсовет, изба-читальня, общественный амбар, кооперативная лавка, фельдшерский пункт). Такое использование построек будет соответствовать настроениям крестьянства. Перевозка строений осадников с хуторов в деревни, кроме того, будет означать ликвидацию 5 тысяч хуторов и целиком совпадет с желанием крестьян-бедняков и середняков согнать не только осадников, но и уничтожить осадничьи гнезда.

5. Мелкий сельскохозяйственный инвентарь: плуги, бороны и т.д. — раздать крестьянам.

6. Машинный инвентарь: веялки, сеялки, конные и механические молотилки — сосредоточить из всех хозяйств по волостям в одном месте и организовать машинопрокатные пункты. Выбор места пункта произвести, учитывая, что машинопрокатный пункт явится базой для будущей МТС.

7. Весь хлеб, имеющийся у осадников, объявить общественным добром, перевезти в волостные, сельские общественные амбары, составив, таким образом, семенные фонды для весны. Озимые также предназначить для этих целей. Наиболее вероятно, что после того, как райисполкомы учтут все ресурсы более или менее точно, озимое зерно придется использовать как обменный фонд при недостатке семенного материала.

После учета зерна в общественных амбара, в зависимости от его количества и обстоятельств, может быть поставлен вопрос об израсходовании части зерна и на другие нужды.

8. Домашние вещи, оставшиеся после выселения осадников, описать и использовать по решению Крестьянских комитетов. Велосипеды и мотоциклы поступают в распоряжение местных органов власти, главным образом для служебного пользования.

Секретарь ЦК КП(б) Белоруссии. (ПОНОМАРЕНКО)¹⁶.

7 студзеня 1940 года пад старшынствам П. К. Панамарэнкі ў ЦК КП(б)Б была праведзена спецыяльная нарада па пытанні аб высяленні асаднікаў. З дакладам аб арганізацыі „мерапрыемства” выступіў наркам НКУС Л. Ф. Цанава. Вельмі падрабязна разглядаліся тут пытанні правядзення аперацыі. Вось некалькі фрагментаў са стэнарами нарады:

„Как практически они проведут эту операцию. К рассвету эта группа товарищей направляется в семью осадника, принимает все меры для того, чтобы не было бегства и сопротивления и других каких-нибудь эксцессов. После этого объявляет семье осадника, что на основании всяких вещей он надлежит выселению и что он имеет право с собой взять то, что ему необходимо для месячного прожиточного минимума, постельные принадлежности для всех членов семьи, одежду и т.д., и приступает немедленно к практическому проведению, складыванию вещей и его выселению. После этого направляется в другое хозяйство и в третье, если этой группе товарищей поручено провести 3 операции.

Есть другой вариант. Многие товарищи подсказали, что этим самым мы можем кое-где операцию провалить, или, вернее, проводя операцию в одной семье, может узнать другая семья и те могут убежать. Значит, есть второй вариант такого порядка. Примерно эта группа товарищей — тройка направляется в семью осадника, берет мужчин оттуда, которые могут оказать сопротивление или кричать, и с ними вместе направляется в другую семью осадника, затем в третью. Потом возвращается и объявляет о выселении, дает им срок час-два, сколько хватит для приведения в порядок того, что они хотят взять с собой, окружает кругом и ведет в назначенное место.

Вопрос: — У меня имеются 2-3 селения, где сплошные осадники, деревни целые.

Цанава: — Выселим всех”.

І на самай справе, наркам НКУС не кідаў слова на вецер. 19 студзеня 1940 года Бюро ЦК КП(б)Б зацвердзіла план мерапрыемстваў па высяленні.

Першая масавая аперацыя па высяленні асаднікаў і работнікаў лясной вартавой аховы пачалася на досвітку 10 лютага 1940 года і да канца дня ў асноўным завяршилася.

¹⁶ Там жа, спр. 1521, л. 291-293.

Новая (другая па спісе) аперацыя па высыленні насельніцтва была праведзена 13 красавіка 1940 года. Па яе выніках было выслана за межы рэспублікі 8055 сем'яў (26 777 чалавек). Гэта былі члены сем'яў тых, хто знаходзіўся ў лагерах для ваеннапалонных, у турмах, збегшых за мяжу і г.д. І пры правядзенні гэтай аперацыі не засталіся ўбаку партыйныя органы. 8 красавіка 1940 года сакратарам абкама КП(б)Б у Баранавічы, Беласток, Брэст, Вілейку была накіравана тэлеграма Бюро ЦК КП(б)Б наступнага зместу:

„13 апраля с.г. органы НКУС будут проводить выселение семей репрессированных помещиков, офицеров, полицеіскіх и др. ЦК КП(б)Б обязывает вас обсудить на закрытом заседании обкома партии доклад начальника областного НКВД и определить все необходимые мероприятия по оказанию помощи органам НКВД в проведении операции”¹⁷.

29 чэрвеня 1940 года органамі НКУС была праведзена трэцяя па ліку дэпартацыя людзей у аддаленія раёны СССР. Яна датычылася вялікай колькасці бежанцаў, якія шукалі прытулку ад гітлераўскага тэрору ў Польшчы. Усяго ў гэты дзень з пяці заходніх абласцей рэспублікі было пераселена 7224 сям’і (22 879 чалавек).

Чацвёртая па ліку масавая дэпартацыя людзей з заходніх абласцей рэспублікі была праведзена органамі НКУС 19-20 чэрвеня 1941 года, за два дні да пачатку вайны. Вось аб чым пісаў наркам НКУС Л. Ф. Цанава ў ЦК КП(б)Б 21 чэрвеня 1941 года:

„Совершенно секретно

Секретарю ЦК КП(б) Белоруссии товарищу Пономаренко

СПЕЦСООБЩЕНИЕ

Доношу итоговые данные проведенной операции по аресту участников различных контрреволюционных организаций и формирований и выселению членов их семей и другого контингента, подлежащих выселению:

1. Операция, по заранее утвержденным планам, была начата в ночь с 19-го на 20-е июня одновременно по всем западным областям Белорусской ССР и в основном закончена в тот же день — 20 июня до 15 часов дня.

2. В результате проведенной операции всего репрессировано — 24 412 душ;

В том числе:

1. Арестовано и заключено в тюрьмы руководителей и членов различных польских, белорусских, украинских, русских и еврейских контрреволюционных организаций и формирований, чиновников

¹⁷ Там жа, спр. 1775, л. 7-10.

быв. польского государства, белогвардейских офицеров, бежавших из Советского Союза, и другой к-р элемент — 2059 чел.

2. Выселено — 22 353 души;

В том числе:

а) членов семей вышеуказанного нами арестованного контингента — 6655 душ;

б) членов семей приговоренных к ВМН — 1293 души;

в) членов семей перешедших на нелегальное положение — 3752 души;

г) членов семей бежавших за границу — 7105 душ;

д) членов семей арестованных руководителей и активных членов к-р повстанческих организаций, находящихся под следствием — 2093 души;

е) членов семей репрессированных помещиков — 47 душ;

ж) членов семей репрессированных жандармов и полицейских — 231 душа;

з) купцов, фабрикантов, торговцев и членов их семей — 708 душ;

и) членов семей репрессированных крупных чиновников и офицеров быв. польской армии — 469 душ”.

У перадваенныя гады рэпрэсіі ў Заходній Беларусі мелі не толькі масавы харарактар. „Ворагаў народа” шукалі ў розных месцах, імі становіліся прадстаўнікі розных катэгорый насельніцтва. Зноў на паверхню выйшлі „контррэвалюцыіныя дыверсійна-паўстанцкія арганізацыі”.

Па даных НКУС БССР, з каstryчніка 1939 па ліпень 1940 года ў заходніх абласцях рэспублікі было выяўлена і ліквідавана 109 розных падпольных паўстанцкіх арганізацый, якія аб'ядноўвалі 3231 удзельніка. Сярод іх 2904 палякаў, 184 беларусы, 8 яўрэяў, 37 літоўцаў і 98 чалавек іншых нацыянальнасцей. Акрамя гэтага, было арыштавана 5584 членаў партыі і арганізацыі: ППС (Польскай партыі сацыялістычнай), Бунда, „Стронніцтва нарадовага”, ОЗОН, Саюза стральцоў, Нацыянальна-працоўнага саюза, ПАВ і іншых.

Пасля прыходу ўлады саветаў на заходнія землі Беларусі рэпрэсіі закранулі і шэраг беларускіх грамадскіх дзеячаў, займаўшых незалежную пазицію. Так, 30 верасня 1939 года быў арыштаваны Антон Луцкевіч. Такі ж лёс напаткаў і заходнебеларускага паэта Макара Краўцова (псеўданім Макара Касцевіча), аўтара вядомага „Ваяцкага гімна” („Мы выйдзем шчыльнымі радамі”). Абодва яны загінулі. Абставіны іх смерці да гэтай пары дакладна не ўстаноўлены. Па афіцыйных даных, А. Луцкевіч, прыгавораны 14 чэрвеня 1941 года Асобай нарадай пры НКУС СССР да шасці гадоў па-праўча-працоўных лагераў, памёр ў 1946 годзе ў Сяміпалацінскай

вобласці. Аднак найбольш верагоднай лічыцца версія, што ён загінуў паміж 22 і 30 чэрвеня 1941 года ў дарозе паміж Мінскам і Бабруйскам у час эвакуацыі зняволеных з Мінска, паколькі дакладна вядома, што на пачатку вайны ён знаходзіўся ў мінскай турме. А можа, святло на яго лёс пралъюць гэтыя радкі з пратакола пасяджэння Бюро ЦК КП(б)Б ад 22 чэрвеня 1941 года:

„Слушали: О заключенных, содержащихся в тюрьмах западных областей, приговоренных к ВМН.

Постановили: Поручить тт. Цанаве и Матвееву передать директиву об исполнении приговоров в отношении осужденных к ВМН, содержащихся в тюрьмах западных областей БССР”.

У пачатку вайны такі дакумент развязваў рукі ў адносінах да ўсіх катэгорый зняволеных.

У турме аказаўся і былы рэдактар „Нашай нівы” Аляксандр Уласаў. Пасля падзеі 17 верасня ён з'явіўся ў мясцовай газете ў Маладзечне, каб прапанаваць свае паслугі. Калі ён напісаў аўтабіографію, у якой расказаў аб сваім удзеле ў беларускім нацыянальным руху, яго накіравалі ў органы НКУС, дзе ён і быў арыштаваны. А. Уласаў памёр у Марыйскай АССР па дарозе ў лагер¹⁸.

У красавіку 1940 года з Вілейкі ў Казахстан была выслана беларуская паэтэса Наталля Арсеннева.

У першыя ж дні ўстанаўлення савецкай улады на заходніх тэрыторыях зноў узнякла на гарызонце пытаннё аб „раскулачванні” найбольш заможных сялян. З гэтай нагоды ЦК КП(б)Б была падрыхтавана асобная інфармацыя „Аб кулаку”. Прывядзем некаторыя фрагменты з гэтага дакумента:

„Большой интерес представляют данные, собранные Белостокским обкомом КП(б)Б. В настоящее время, согласно этим данным, в Белостокской области имеет свыше 20 гектар[ов] земли 10 971 хозяйство. Причем произведено негласное выборочное обследование экономической мощности этих хозяйств.

Согласно статистике и этим выборочным данным, хозяйства, имеющие свыше 20 гектаров земли, как правило, применяют наемную силу, имеют 3-4 лошади, от 3 и до 15 коров, мелкий скот, крупный сельскохозяйственный инвентарь и т.д., т.е. являются кулацкими хозяйствами.

Однако следует иметь в виду, что некоторое число кулацких хозяйств встречается и среди имеющих ниже 20 гектаров — 13, 15, 17 гектаров, они имеют много скота и постоянное применение наемной рабочей силы. И наоборот, некоторое число хозяйств имеется с землей выше 20 гектаров, не применяющих наемную

¹⁸ Там жа, спр. 1683, л. 138-139.

рабочую силу, многосемейные, которые могут быть отнесены к за- житочным середнякам.

Для Полесской области количество земли не может служить по- казателем экономической мощности хозяйства, так как большин- ство земель являются непахотными, неудобными.

На основании изучения статистики, выборочного обследования и данных наших органов в Западной Белоруссии, число кулацких хозяйств исчисляется в пределах от 35 до 40 тыс., включая и серед- ников, без осадников 30-35 тыс.

Как уже указано, кулацкие хозяйства достаточно мощные, в особенности в Белостокской и Вилейской областях. Земли они имеют от 20 и до 60 гектаров, а иногда и выше, скота — от 3 до 15, а иногда и выше. По количеству применяемой наемной рабо- чей силы — батраков, иногда во многих случаях эти хозяйства переросли в мелкопомещичьи хозяйства, применяя 15-20 посто- янных батраков. Эти хозяйства обладают запасами хлеба, во мно- гих случаях в необмолоченном виде за один — два года, и в бо- лее редких случаях за три года.

Ведут себя активно-контрреволюционно. Прекрасно знают о лозунге — ликвидация кулачества на базе сплошной коллекти- визации по опыту Советского Союза — и дают себе ясный отчет, что это представляет для них. Поэтому сейчас уже, после перио- да некоторой растерянности, начинают выступать активно про- тив колхозов и против всех мероприятий партийных, советских органов, крестьянских комитетов и т.д. Отмечается это много- численными выступлениями, начавшимися появляться террори- стическими актами против сельского актива, появлением проти- воколхозных листовок и т.д. Наряду с этим усиленно сбрасыва- ется скот, продают и режут. Нарезали столько для себя, что в ре- зультате недостатка соли мясо гниет, и на рынке, несмотря на общую нивелировку цен, мясо держится по большинству мест не более 2 рубл. за килограмм. Обладая большими запасами хлеба и сена, продавать хлеб, сено или скот нашим заготовительным организациям отказываются категорически и даже издеваются. Имея сотни пудов хлеба и сена, на предложение продать отвеча- ют: „Хорошо, если уже вам так нужно, полпуда хлеба я вам про- дам и пудов пять сена”. Причем заламывают такие цены, кото- рые превосходят далеко даже рыночные (...).

Что же касается осадников, хозяйства которых являются сплошь кулацкими, и лесной стражи, хозяйства которых тоже в абсолют- ном большинстве являются кулацкими, крестьяне готовы их уни- тожить в любой момент, что в некоторых местах уже и проделано,

так как крестьянство от них натерпелось и справедливо видит в них агентов бывшего польского государства. Требование о ликвидации осадницких и лесной стражи хозяйств является поголовным”¹⁹.

Як бачна з даследавання, асноўная „ўвага” на тэрыторыі Захоўнай Беларусі ў перадваенныя гады ўдзялялася рэпрэсіям у адміністрацыйным парадку. Аб гэтым гавораць лічбы і факты, прыведзеныя вышэй. Але судовыя і несудовыя органы ўсіх рангаў не забывалі шукаць і другіх „ворагаў народа”. Як сведчаць дакументы, выяўленне іх ішло паступова і планамерна. Так, па стане на 15 кастрычніка 1939 года было арыштавана 3535 чалавек, якія не былі пажаданы новай уладзе. Сярод іх:

„1) Крупных представителей из помещиков, князей, дворян и капиталистов, подозреваемых в шпионаже — 389 чел.

2) Реакционных представителей правительственной администрации:

а) воевод, старост, их заместителей, бургомистров и их помощников — 354 чел.;

б) руководителей местных органов полиции, жандармерии, пограничной охраны и 2-го отдела Польского Генштаба — 648 чел.

3) руководителей и активных членов контрреволюционных партий — 348 чел.

4) бандитов — 108 чел.

5) кулаков, бежавших из СССР в Польшу и связанных с польской разведкой — 74 чел.

6) агентов польской разведки и провокаторов — 409 чел.

7) участников белогвардейской монархической организации — 28 чел.

8) агентов полиции — 398 чел.

9) осадников, связанных с польской разведкой — 117 чел.

10 агентов германской разведки — 3 чел.

11 обвиняемых в шпионаже — 392 чел.

12 прочий контрреволюционный элемент — 267 чел.

Справка: по Новогрудскому воеводству сведения о количестве арестованных включены на 12.10, по Пинскому — на 14.10”²⁰.

Па стане на 22 кастрычніка 1939 года агульная колькасць арыштаваных узрасла ўжо да 4315 чалавек. Як правіла, справы на арыштаваных за контрреволюцыйныя злачынствы разглядаліся несудовымі органамі, а толькі невялікая іх частка разглядалася ва ўстановленым парадку праз суды. Так, напрыклад, у I паводдзі 1940 года Вярхоўным судом БССР разгледжана 67 спраў, паступіўшых

¹⁹ Там жа, спр. 2456, л. 3.

²⁰ „Полымя” 1995, № 1, с. 160.

з пяці заходніх абласцей Беларусі, у II паўгоддзі — 58²¹. Рэпрэсіі су-праць насельніцтва заходній часткі Беларусі прадаўжаліся да са-мага пачатку Вялікай Айчыннай вайны.

Паводле падлікаў аўтара, у Беларусі ў 1937-1938 гадах судовымі і несудовымі органамі было рэпрэсавана (не лічачы ссыльных і высланых) каля 360 тысяч чалавек, а ў цэлым па краіне гэтая лічба складае некалькі мільёнаў чалавек. Гэта ў пэўнай ступені супадае з ацэнкай, дадзенай М. С. Хрущчовым у дакладзе „Аб кульце асобы і яго выніках”: „Колькасць арыштаваных па контррэвалюцыйных злачынствах павялічылася ў 1937 годзе ў параўнанні з 1936 годам больш чым у 10 разоў”.

Гэта пацвярджаюць і даныя, што прыводзіліся на чэрвенскім (1957 года) пленуме ЦК КПСС. „У 1937-1938 гадах было арыштавана звыш паўтара мільёна чалавек, з іх расстраляна ў 1937 годзе — 353 074 чалавек, а за два гады — 681 692 чалавек”²².

Хвала масавых рэпрэсій, распачатая ў 1937 годзе, пайшла на спад з другой паловы 1938 года. Паступенне спраў аб контррэвалюцыйных злачынствах зменшылася. У прыватнасці, па БССР яно знізілася ў сярэднім на 30-40 працэнтаў менавіта пасля таго, як НКУС СССР даў указанне аб спыненні масавых акций супраць „ворагаў народа”.

На падставе матэрыялаў судоў, пракуратуры, міністэрства юстыцыі можна зрабіць толькі агульную ацэнку колькасці рэпрэсаваных у троццатыя гады. Гэта тлумачыцца тым, што афіцыйныя даныя, як правіла, не супадаюць з рэальнаі колькасцю асуджаных. Напрыклад, 13 мая 1937 года Старшыня Вярхоўнага Суда СССР А. Вінакураў на пленуме Вярхоўнага Суда заявіў аб тым, што ў 1936 годзе па лініі Наркамюста прайшло 5 190 000 крымінальных і грамадзянскіх спраў (у параўнанні з 1935 годам прырост склаў 8 працэнтаў). Было разгледжана 1 430 000 крымінальных спраў. Па відах злачынстваў яны кваліфіковаліся наступным чынам: службовыя — 27,8 працэнта, парушэнні працоўнай дысцыпліны — 16,3 прац., закон ад 7.08.32 года — 15,6 прац., іншыя контррэвалюцыйныя злачынствы — 40,3 прац. Значыць, па артыкуле 58 у СССР у 1936 годзе была разгледжана 584 261 справа ў адносінах прыкладна 850 тысяч чалавек²³.

Несудовыя органы ў 1937 годзе (асуджалі да 70 працэнтаў прыцягнутых да крымінальнай адказнасці за контррэвалюцыйныя злачынствы) рэпрэсавалі каля 1,5 мільёна чалавек. У Беларусі, паводле ацэнчаных даных аўтара, толькі ў 1935-1940 гадах за контррэвалюцыйныя злачынствы было прыцягнута больш за 385 тысяч чалавек, з якіх больш чым 50 тысяч былі расстраляны.

²¹ ГАРФ, ф. 1417, оп. 1, д. 132, д. 54.

З мэтай устанаўлення сапраўдных маштабаў рэпрэсій, учыненых судовым і несудовымі органамі на тэрыторыі Беларусі, у рэспубліцы праводзіцца персанальны ўлік ахвяр палітычных рэпрэсій. Зразу жа ёсьць даныя больш чым на 60 тысяч чалавек. Гэтыя даныя апрацоўваюцца і на іх аснове рыхтуецца камп'ютэрная база даных. Яна ўключае асноўныя звесткі на неабгрунтаваныя рэпрэсаваных і потым рэабілігаваных:

прозвішча, імя, імя па бацьку,
пол,
дата нараджэння,
месца нараджэння,
нацыянальнасць,
сацыяльнае пахожданне,
партыйнасць,
адукацыя,
адрас месца жыхарства да арышту,
склад сям'і,
удзел у рэвалюцыйных, баявых дзеяннях перыяду 1917-1953 гг.,
дата арышту,
дата асуджэння,
якім органам асуджаны,
характар абвінавачвання,
артыкул крымінальнага кодэкса,
мера пакарання,
канфіскацыя маёмасці,
месца адбывання пакарання,
дата вызвалення,
дата смерці,
прычына смерці,
месца пахавання,
калі і якім органам рэабілігаваны,
наяўнасць фатаграфій,
архіў,
архіўны шыфр.

Пасля заканчэння гэтай працы стануць вядомыя дакладныя лічбы ахвяр палітычных рэпрэсій.

На сённяшні дзень з-за адсутнасці аналізу, абавязеных рэальных даных, аб'ектыўных крыніц інфармацыі застаецца адкрытым пытаннем аб тым, якія страты панесла рэспубліка ў 30-40-я гады. Існуе шмат арганак розных даследчыкаў, у якіх прыводзіцца агульная колькасць загінуўшых у гады сталінскага тэрору.

Аналіз афіцыйных і неафіцыйных крыніц інфармацыі, успамінаў

вязняў ГУЛАГа і паказанняў былых работнікаў НКУС паказаў, што ў 1937-1938 гадах у лагерах і калоніях гэтая доля складала ў сярэднім ад 60 да 80 працэнтаў. Прычым, часта да палітычных вязняў ужывалі крымінальныя артыкулы, і гэта, вядома, не ўваходзіла ў статыстычныя даныя. У сярэднім жа за перыяд 1934-1953 гадоў вязні з арт. 58 складалі не меней паловы ўсіх зняволеных. Гэта пацвярджае статыстычныя даныя аб тым, што нават па стане на 1 кастрычніка 1953 года ў лагерах і калоніях ГУЛАГа Міністэрства юстыцыі асуджаныя па палітычных матывах складалі 28,5 працэнта ад агульнай колькасці вязняў; у 1937-1938 гадах гэтая лічба, паводле падлікаў аўтара, складала не менш чым 60 працэнтаў, а не 18,6 працэнта, як сцвярджаюць В. Зямскоў і А. Дугін.

Зыходзячы з папярэдняга аналізу матэрыялаў Вярхоўнага Суда і Пракуратуры СССР, можна меркаваць, што за перыяд з 1917 па 1953 гады ў СССР па палітычных матывах было рэпрэсавана звыш 10 мільёнаў, а на тэрыторыі БССР — звыш 900 тысяч чалавек. Дакладныя даныя аб маштабе рэпрэсій устанавіць ужо наўрад ці магчыма. Уся надзея на новыя архіўныя крыніцы.

Streszczenie

Masowe represje polityczne na Białorusi rozpoczęły się już na początku 1937 r. Podobnie jak w całym ZSRR sygnał do zaostrzenia terroru wobec rzeczywistych i domniemanych przeciwników władzy sowieckiej dało wystąpienie Stalina na Plenum Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) w końcu lutego 1937 r. Do 1939 r. NKWD wykryło na Białorusi kilkadziesiąt organizacji kontrewolucyjnych. Aresztowano kilkadziesiąt tysięcy osób, których zarzucono terroryzm, szpiegostwo na rzecz Polski lub innych krajów, przyność do faszyistowskich, trockistowskich, nacjonalistycznych lub syjonistycznych ugrupowań. Po 1939 r. powiększył się jedynie obszar działania mińskiego NKWD. Od października 1939 r. do lipca 1940 r. na Białorusi Zachodniej NKWD wykryło 109 podziemnych organizacji zbrojnych. Aresztowano 3231 ich członków. Do 1953 r. z powodów politycznych represjonowano na Białorusi ponad 900 tys. osób.